

EKOLOJİK KRİZE KARŞI YEŞİL ANAYASA

Dr. Serkan Köybaşı

Küresel ekolojik bir krizin içindeyiz. Dünyanın eko-sistemi çöküyor. Bilim insanlarının çalışmaları ve çevremizde gördüğümüz değişimler, bunun artık inkâr edilemez bir hal aldığını ortaya koymaktadır.¹ Bilimsel ve hukuksal uluslararası mekanizmaların yetkinliğinin yeterli seviyede olmaması, bu krize karşı ulusal çapta da önlemler alınmasını zorunlu kılmaktadır. Bu önlemlerin hukuksal açıdan en kesin ve etkin sonuçlar sağlayana, kuşkusuz anayasal seviyedekiler olacaktır. Ulusal anlamda en üstün norm olan anayasanın “yeşillenmesi”, içinde bulunduğumuz ekolojik krizin çözümünde şu an elimizde bulunan en etkili araçtır.

Feodal ekonomik sisteme dayalı Orta Çağ'ın aristokratik egemenlik anlayışından, bireyin hak ve özgürlüklere sahip olduğu ulus-devlet anlayışına geçiş, ekonomideki dönüşümle mümkün olmuştur. Ortaya çıkan burjuva sınıfının temelindeki mülkiyet hakkı teorisine göre, bir kişinin doğadaki herhangi bir şeye emeğini katarak onu değiştirmesi, aralarında bir mülkiyet bağı kurulmasını ve ortaya çıkan bu ürünün onun malı olmasını sağlamıştır. Aradaki bu bağı bir doğal hak olduğu için kral dahi buna saygı duymak zorundadır ve onu ihlal edemez.

Anayasalar² ve uluslararası anlaşmalarla³ korunan bu bağı, içinde bulunduğumuz ekolojik krizin de kökenidir. Zira mülkiyet hakkı insanlara doğayı bir hammadde olarak görme, onu kullanma ve sömürme ve hatta onu yok etme hakkı tanımıştır. Günümüzde anayasalar ve hukuk sistemleri doğaya, yalnızca bize ne “verdiği” veya “sunduğuna” bağlı olarak bir değer biçmektedir.⁴ Doğal dengeyi gözetme-

yen ve günümüz ekolojik krizinin asıl sorumlusu kabul edilebilecek bu bakış açısına karşı, doğada tüm doğal varlıkların birbirine bağlı bir ağ oluşturduğu gerçeğine dayalı anayasal düzenlemeler yapılmalıdır. Bu tür bir düzenleme, örneğin, Bolivya Anayasası'nın giriş kısmında bulunmaktadır. Doğanın çeşitliliğiyle o doğada/ülkede yaşayan ve aslında onun bir parçası olan insanın da kültürel çeşitliliği arasında bir bağı kurulan giriş kısmında doğanın ve insanın mukadderatı ortaklaştırılmaktadır.⁵

Ekolojik krizin çözümü, bu bakış açısının terk edilmesiyle mümkündür. Bunun için insan dışındaki doğal varlıkların da anayasal hak öznesi olarak kabul edildiği yeni bir hukuk anlayışına geçilmelidir. İnsan-merkezci yaklaşım terk edilmeli ve anayasalar yalnızca insanın değil, insanı hayatta tutan ekosistemin tüm unsurlarının çıkarlarını gözeten belgelere dönüştürülmelidir. Nitekim, iklim krizinin etkilerinin her gün daha fazla hissedil-

diği bugün artık bu dönüşüm başlamıştır. Örneğin 2008 yılında kabul edilen Ekvador Anayasası'nda doğanın hakları anayasal güvence altına alınmıştır. Söz konusu Anayasa'nın Giriş kısmında, bizi yaşatan *Doğa Ana*'nın (Pacha Mama) bir parçası olduğumuz vurgulanmış, 71 ila 74. maddeler arasında da "Doğanın hakları" sayılmak suretiyle doğa anayasal bir hak öznesi olarak kabul edilmiştir. Bu maddelerde, genel olarak, Doğa Ana'nın var olma, kendini yeniden üretebilme ve yapısal, işlevsel ve evrimsel süreçlerine bütüncül bir saygı hakkına sahip olduğu belirtilmiştir. Doğanın haklarının korunması için tüm bireylerin, toplulukların ve halkların kamu otoritelerine başvuru hakkı tanınmış ve devlete de ekosistemin tüm unsurlarının korunmasını sağlamak amacıyla gerçek ve tüzel kişileri ve toplulukları teşvik etme sorumluluğu yüklenmiştir. Ayrıca, zarar gören doğanın eski haline getirilmesi devletin ve doğal ve tüzel kişilerin bir ödevidir. Buna ek olarak Ekvador Anayasası'na göre devletin, türlerin yok olmaması, eko-sistemin çökmemesi ve doğal döngülerin devam etmesi konusunda önleyici ve sınırlayıcı önlemler alma görevi bulunmaktadır.

Bazı yazarlarca "dördüncü anayasalcılık dalgası" olarak tanımlanan⁶ dönüşüm doğrultusunda 1982 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nda yapılabilecek değişiklikler şu şekilde sıralanabilir:

1) Çevre hakkının geliştirilmesi

Çevre hakkı, 1982 Anayasası'nın 56. maddesinde "Sağlık hizmetleri ve çevrenin korunması" başlığı altında düzenlenmiştir. Bu mad-

denin ilk fıkrasına göre "Herkes, sağlıklı ve dengeli çevrede yaşama hakkına sahiptir." Yazıldığı zamana göre ileri ve yorum yöntemiyle geliştirilebilecek bir düzenleme olmasına karşın bu düzenleme Anayasa Mahkemesi tarafından etkin şekilde kullanılmamış ve çevresel haklar çoğunlukla uygulamaya geçememiştir. Oysa ilgili maddenin ikinci fıkrasında "çevreyi geliştirmek, çevre sağlığını korumak ve çevre kirlenmesini önlemek Devletin ve vatandaşların ödevi" olarak belirlenmiş, bir başka deyişle Devlete ve vatandaşlara çevre konusunda bir sorumluluk yüklenmiştir. Ancak bugüne kadar bu sorumluluk yerine getirilmediği gibi getirilmesinin önüne de çeşitli engeller konulmuştur.

Bu engellerin başında, Anayasa'nın 56. maddesinin hayata geçmesini sağlayacak araçların tanınmamış olması gelmektedir. Dikkatli bakıldığında ilgili düzenlemede çevreye üç tür yaklaşım olduğu görülmektedir: koruma, önleme ve geliştirme. Ancak bunların gerçekleştirilebilmesi için gereken araçlar Anayasa'da mevcut değildir. Uluslararası çevre hukukunun önemli belgelerinden biri olarak kabul edilen Aarhus Sözleşmesi'ne⁷ göre bu araçlar a) bilgilendirme, b) karar alım süreçlerine katılma, c) karar alma, d) toplantı ve gösteri yapma ve e) yargı yollarına başvurudur. Tam adı Çevresel Konularda Bilgiye Erişim, Kamusal Katılım ve Adalet Erişim Hakkında Konvansiyon olan söz konusu Sözleşme, 1998 yılında kabul edilmiş ve 2001 yılında yürürlüğe girmiştir. Ancak Türkiye halen bu metni imzalamamıştır. Söz konusu araçların Anayasa'da da tanınmamış olması nedeniyle çevresel konularda halkın karar süreçlerine katılımı ülkemizde son derece sınırlı şekilde

kalmakta ve yargı yollarına başvuru konusunda da sıkıntılar yaşanmaktadır. Hem insan hem de çevre sağlığının korunması amacıyla Aarhus sözleşmesi en kısa sürede imzalanıp yürürlüğe sokulmalı ve Anayasa'da da çevresel konularda halkın, sivil toplum kuruluşlarının, baroların ve meslek kuruluşlarının dava ehliyeti tanınmalıdır. Örneğin Bolivya Anayasası'nın 34. maddesine göre doğaya bir saldırı olduğunda çevresel hakların korunması amacıyla herkes, kendi adına veya bir topluluk namına dava açma hakkına sahiptir.

2) Temiz hava, su ve gıdaya erişim hakkı

Sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı, yaşam hakkından ayrı düşünülemez. Zira insanı yaşatan çevresindeki doğadır. Doğa sağlıklı değilse insan da sağlıklı olamaz. Kirlenen su ve hava hem insanı hem de tükettiği gıdayı zehirlemekte ve kanser gibi hastalıklara neden olmaktadır. Bu konuda Sağlık Bakanlığı, sanayileşmenin yoğun olduğu Kocaeli, Kırklareli, Edirne, Tekirdağ ve Antalya'da bir araştırma yaptırmış ve kirlenmeyle kanser arasındaki bağ bilimsel olarak ortaya konmuştur.⁸ Bu nedenle, Anayasa'da temiz hava, temiz su ve temiz gıdaya erişim bir hak olarak düzenlenmeli ve ihlali halinde açılacak davalarda ve Anayasa Mahkemesi'ne yapılacak başvurularda bu hak dayanak oluşturmalıdır.

Bunun da ötesinde, yaşam hakkıyla doğrudan bağlantısı nedeniyle temiz hava, su ve gıdanın hak olarak tanınması devlete, bunları vatandaşları için ücretsiz şekilde sağlama görevi yükleyecektir. Devletin temel görev ve işlevinin, vatandaşlarına sağlıklı, barış içinde ve huzurlu bir hayat sunmak olduğu düşünül-

duğünde bu, şimdiye kadar geç bile kalınmış bir düzenlemedir. Şimdiye kadar çok sayıda ülke anayasasında hava, su ve toprağın korunması devlete ödev olarak yüklenmiştir.⁹

Bu çerçevede Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nda da suyun özelleştirilmesinin önlenmesi, temiz suya erişimin bir insan hakkı olması, tarım toprağının korunması, yerli tohumun soyunun tükenmesinin ve genetiğinin değiştirilmesinin engellenmesi ve atmosferi kirlüten kömürlü termik santrallerin yasaklanması gibi önlemlerin alınması düşünülebilir.

3) Biyolojik çeşitliliğin korunması

Genel olarak, belirli bir yerdeki tüm bitki, hayvan ve mikroorganizma türleri biyolojik çeşitlilik olarak tanımlanmaktadır.¹⁰ Ekolojik denge, bu çeşitliliğin devamıyla mümkündür. Doğadaki her canlı birbirine bağlı ve muhtaçtır. O yerdeki bazı türlerin yok olması ve biyolojik çeşitliliğin azalması oradaki diğer bütün canlıları er ya da geç etkilemektedir. Evrimsel süreçte elbette bazı türlerin yok olması doğaldır. Ancak bilim insanları, bugün yaşanan biyolojik çeşitlilik kaybının doğal olana göre 100 ila 1000 kat daha fazla olduğunu hesaplamaktadır.¹¹ Dünya üzerindeki memeliler, kuşlar, balıklar, amfibiler ve sürüngenlerin toplam sayısı sadece 1970 ile 2016 yılları arasında yüzde 68 oranında azalmıştır.¹² İnsanın doğal dengeyi gözetmeyen ve sanayi devriminden bu yana artarak hızlanan kirlenici faaliyetleri Dünya'yı altıncı büyük yok oluşa sürüklemektedir.¹³ Elbette bu yok oluştan insan da etkilenecektir. Gaia Teorisi'nin¹⁴ yaratıcısı ünlü bilim insanı James Lovelock, doğal dengeyi gözetilen bir düzenin acilen kuru-

lamaması halinde 2100 yılına kadar insanlığın yüzde 80'inin hayatını kaybedeceğini hesaplamakta¹⁵ ve tüm uluslara, medeniyetin öğrendiğince ayakta kalabilmesi için kaynaklarını en iyi şekilde kullanma çağrısında bulunmaktadır.¹⁶

Bu çağrıya uygun şekilde, Anayasa'ya biyolojik çeşitliliğin korunacağına dair bir düzenleme eklenmeli¹⁷ ve türlerin yok olmasının önlenmesi için devlete ve vatandaşlara sorumluluklar yüklenmelidir. İnsanın üstünlüğü görüşüne dayalı insan-merkezci anlayıştan uzaklaşılmalı ve doğal varlıklar, insanın amaçlarına hizmet ettikleri ölçüde değil, sırf var oldukları ve doğal dengenin bir unsurunu teşkil ettikleri için hukuken değerli kabul edilip, korunmalıdır.

4) Yeşil Yeni Düzen

Dünya'yı altıncı yok oluşa sürükleyen temel unsur, insanın doğayı bir hammadde olarak görmesidir. Burjuva mülkiyet anlayışında köklerini bulan bu yaklaşım, yüzyıllar boyunca doğal varlıkları sonsuz birer kaynak olarak algılamış ve sömürmüştür. Ancak bugün geldiğimiz noktada bunun doğru olmadığı ve "doğal kaynakların" da bir sonunun olduğu anlaşılmıştır. Mevcut kapitalist ekonomik düzen hem ekonomik hem de ekolojik olarak sürdürülebilir değildir. Bu nedenle Dünya'mız şu anda üç krizi birlikte yaşamaktadır: ekonomik ve ekolojik krizlerle bunlara bağlı olarak ortaya çıkan toplumsal kriz.

Tüm bu krizlere çözüm olarak tasarlanan Yeşil Yeni Düzen, yatırımlarla ekonomiyi yeniden canlandırarak istihdam yaratmayı ve çeşitli düzenlemelerle de düşük karbon ekono-

mi oluşturmayı amaçlayan bir politika pakettir¹⁸ ve son yıllarda önemli şekilde destek bulmaktadır. Örneğin Avrupa Birliği, bir Avrupa Yeşil Düzeni kurmak için harekete geçmiştir¹⁹, ABD Başkanı Joe Biden da kampanyasında Yeşil Yeni Düzen'e vurgu yapmış ve 2050'ye kadar ABD'nin yüzde 100 temiz enerjiye geçeceğini ve karbon-sıfır bir ülke olacağını vaat etmiştir.²⁰ 04.04.2021 tarihi itibarıyla Surinam ve Bhutan net-sıfır karbon hedefine ulaşmıştır. İsveç 2045'te; Birleşik Krallık, Fransa, Danimarka, Yeni Zelanda ve Macaristan ise 2050'de sıfır karbon salan ülke olmak için yasal düzenlemeler hayata geçirmiştir.²¹

G20 ülkeleri arasında Paris İklim Anlaşması'nı onaylamamış tek ülke olan Türkiye'nin iklim karnesi "kritik şekilde yetersiz"dir.²² Hem Dünya hem de Türkiye'deki üçlü krizi ortadan kaldırmak için yeşil yeni ekonomik ve toplumsal düzenin anayasal seviyede kabulü doğru bir adım olacaktır.²³ Bu çerçevede Paris Anlaşması derhal onaylanmalı, sürdürülemez ekonomik faaliyetler yasaklanmalı, özellikle enerji ve ulaşım alanlarında karbon salımının 2050 yılı itibarıyla sıfırlanması anayasal bir hedef olarak belirlenmeli ve çevre dostu teknolojilerin desteklenmesi devlete bir görev olarak yüklenmelidir. Aynı şekilde madencilik, enerji ve ulaşım konularındaki yatırımlara merkezî değil, yerel birimlerin karar vermesi, yerel yönetimlerin bu konularda yetkilendirilmesi ve güçlendirilmesi, dev projelerin terk edilerek çözüm odaklı küçük ölçekli projelerin desteklenmesi, mevcut tüketim odaklı ekonomik modelin ihtiyaca dayalı sosyal ve dayanışmacı bir modele dönüşürülmesi için adımlar atılmalıdır.

5) Küresel çevresel anayasalcılıkla uyum

Şimdiye kadar anayasalar devlet yapılanmasına ilişkin kuralları ve insan hak ve özgürlüklerini düzenleyen metinler olarak algılanmıştır. Ancak etkilerini her gün daha fazla hissettiğimiz ekolojik kriz artık bu üstün hukuksal metinlere yeni anlamlar yüklememizi gerektirmektedir. Bugün artık anayasalar hem temiz hava, su ve gıdaya erişim gibi yerel sorunların hem de biyolojik çeşitliliğin korunması ve iklim değişikliğine uyum gösterilmesi gibi insan hakları kadar çevresel korunmayı da ilgilendiren küresel sorunların çözümlenmesi amacıyla kullanılabilir²⁴ ve kullanılmalıdır. İçinde bulunduğumuz ekolojik, ekonomik ve toplumsal krizlerin aşılması için anayasa kavramı yeniden düşünölmek zorundadır. Anayasalar yalnızca insanla insan arasındaki bir toplumsal sözleşme olmaktan çıkmalı, sadece insanın hak ve özgürlüklerinin değil, doğanın ve eko-sistemin de korunması, kirlenmesinin önlenmesi ve geliştirilmesi için devlet ve birey faaliyetlerini düzenleyen belgelere dönüşmelidir. Bunun için de insanların yanında hayvanların ve diğer doğal varlıkların haklarının olduğu kabul edilmeli ve bunlar anayasal güvence altına alınmalıdır.

Küresel çapta yükselişte olan bu yeni anlayışın başat örneği, yukarıda da değinilen Ekvador Anayasası'dır.²⁵ Bir diğer örnek olarak 2011 tarihli Bolivya Anayasası gösterilebilir. Ülkenin ilk yerli başkanı Evo Morales'in göreve gelmesinin ardından kabul edilen ve "insan ve devletten önce çevrenin olduğu ve önce onun güvencelenmesi gerektiği" yönündeki yaklaşımın etkilerini taşıyan²⁶ bu Anaya-

sa'nın giriş bölümü "çevre" konusuyla başlamaktadır.

Sonuç

Bugün artık ormanların, sahillerin, nehirlerin, atmosferin ve diğer doğal unsurların ortak miras olarak korunması bir sorumluluktur. Toplumsal ve ekonomik adalet, ekolojik sürdürülebilirlik, barış, demokrasi ve kültürel özgürlükler için mücadele eden hareketlerin her biri farklı; ama anlamlı katkılarda bulunmaktadır.²⁷ Bu bağlamda, eko-sistemin korunmasında her devlete önemli görevler düşmektedir. Ekvador Anayasası, içinde bulunduğu muz krizlere karşı yükselen yeni anayasa anlayışının deniz feneri vazifesini görmektedir. Nitekim, açılan bu yoldan ilerleyen Bolivya'da da 2009 tarihli Anayasa'yla doğayla uyumlu bir yaşam anayasal bir unsur haline gelmiştir. Fransa'da ise Anayasa'ya eklenen Çevre Şartı²⁸ 2004 yılından bu yana yürürlükte ve çevresel haklar konusunda anayasal bir dayanak oluşturmaktadır. Bazı Latin Amerika ülkelerinde ve Hindistan'da insan olmayan hayvanların da anayasal hak öznesi olduğunun kabul edildiği yüksek mahkeme kararları görölmeye başlanmıştır.²⁹

1950'lerden bugüne kadar yaşanagelen hızlı ve kontrolsüz sanayileşmeyle birlikte Türkiye'nin de havası, suyu ve toprağı kirlenmiş, ekonomik çıkarlar ve büyüme uğruna doğası önemli ölçüde zarar görmüştür. Ülkemizdeki biyolojik çeşitlilik gün geçtikçe azalmakta, doğal denge bozulmakta ve iklim değişmektedir. Bundan insan sağlığı da doğrudan etkilenmekte, kanser gibi öldürücü hastalıklar her gün daha sık rastlanır olmaktadır. Elbette

bunlar bir günde çözülecek sorunlar değildir. Ancak bir noktada bu gidişatı tersine çevirmek ve eko-sistemi ayakta tutmak için çeşitli önlemler almaya başlamak da gerekmektedir. İşte o noktanın, hukuk sisteminin tepesindeki Anayasa olması, bu çözümlerin daha doğru- dan ve hızlı şekilde hayata geçmesini sağlayacak ve geleceğe dair sağlıklı bir ülkede ve dünyada yaşama umudumuzu artıracaktır.

Buna karşın, ülkemizde her daim bir anayasa tartışması olsa da çevresel sorunlar bu tartışmalarda yeterince yer bulamamaktadır.

Ne iktidar ne de muhalefet iklim değişikliği, çevresel kirlenme ve tükenen doğal kaynaklarla toplumsal eşitsizlik ve kamu sağlığı sorunları arasında güçlü bir bağ kurmaktadır. Oysa iklim krizi ve çevresel kirlenmeden en çok düşük gelirli toplumsal kesimler, kadınlar, engelliler ve yerli halklar etkilenmektedir.³⁰ Dolayısıyla, sosyal ve ekonomik krize çözümler arayan tüm partilerin anayasa politikalarında ekolojik krizi önleyecek arayışlara da girmesi artık bir zorunluluktur.

NOTLAR

1. Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli'nin (IPCC) 2014'de yayınlanan Beşinci Değerlendirme Raporu'nda "iklim üzerindeki insan etkisinin açık ve büyümekte olduğu" ve "IPCC, küresel ısınmanın başat nedeninin insanlar olduğu konusunda artık %95 oranında emindir" ifadeleri kullanılmıştır. IPCC, AR5 Synthesis Report, s. V, https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2018/02/SYR_AR5_FINAL_full.pdf (erişim tarihi: 04.04.2021). İklim bilimcilerin yaklaşık %97'si sağlam kanıtlara dayanarak, insanın sebep olduğu bir iklim değişikliği yaşandığı sonucuna varmıştır. Bknz: "What We Know: The Reality, Risks and Response to Climate Change" AAAS İklim Bilimi Paneli, American Association for the Advancement of Science, 2014, s. 3, https://whatweknow.aaas.org/wp-content/uploads/2014/07/whatweknow_website.pdf (erişim tarihi: 30.03.2021)
2. Örneğin Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 35. maddesi mülkiyet hakkına özgülenmiştir.
3. Örneğin İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi'nin I. Protokolü'nün ilk maddesi "mülkiyetin korunması" başlığını taşımaktadır.
4. Aurélien Barrau, Le Plus Grand Défi de l'Histoire de l'Humanité, Michel Lafon, 2019, s. 79.
5. Tolga Şirin, "Yeni Bolivya Anayasası Üzerine Bazı Notlar", in Bolivya Anayasası – Hukuk, Demokrasi, Özerklik, ed: Mahmut Fevzi Özlüer, Iğın Özkaya Özlüer, Tolga Şirin, Nazım, Sinan Odabaşı, Phoenix, Ankara, 2012, s. 32.
6. Donna Lee Can Cott, The Liquidation of the Past: The Politics of Diversity in Latin America, University of Pittsburg Press, Pittsburg, 2000, s. 11; aktaran: Tolga Şirin, "Yeni Bolivya Anayasası...", s. 12. İlk üç anayasalcılık dalgası şunlardır: 1) Amerikan ve Fransız Devrimleri, 2) II. Dünya Savaşı sonrası, 3) Soğuk Savaş'ın bitmesi ve SSCB'nin dağılması.
7. <https://unece.org/fileadmin/DAM/env/pp/documents/cep43e.pdf> (erişim tarihi: 23.03.2021)
8. "Kocaeli, Antalya, Tekirdağ, Edirne, Kırklareli İllerinde Çevresel Faktörlerin ve Sağlık Üzerine Etkilerinin Değerlendirilmesi Projesi" başlığını taşıyan araştırmada endüstriyel üretimin yoğun olduğu bölgelerdeki kanser hastalığı görülme sıklığı ile çevresel ortamlardaki kanserojen madde yoğunluğu arasındaki ilişki incelenmiştir. Ancak rapor Sağlık Bakanlığı tarafından yayınlanmamıştır. Bu konuda Türk Tabipler Birliği'nin açıklaması için bknz: https://www.ttb.org.tr/haber_goster.php?Guid=7d486216-0f4f-11e9-b293-68bf876668d6 (erişim tarihi: 31.03.2021) Toplum sağlığını ilgilendiren bu önemli konudaki raporun bir bölümünü yayınlayan akademisyen Bülent Şık bu nedenle yargılanmış ve 15 ay ceza almıştır. Oysa aksine, bu bölgelerdeki ekolojik yıkıma neden olanların yargılanması ve Ceza Kanunu'nun "Çevreye Karşı Suçlar" başlıklı 181. maddesinin 4. fıkrası gereğince 5 yıldan az olmamak üzere hapis ceza alması gerekmektedir.
9. Örnek olarak bknz: Kamboçya Anayasası md. 59, Eritre Anayasası md. 8(3), Guyana Anayasası md. 36, Kenya Anayasası md. 22, Laos Anayasası md. 17, Litvanya Anayasası md. 54, Nijerya Anayasası md. 20, Tacikistan Anayasası md. 13.
10. Ruşen Keleş-Can Hamamcı-Aykut Çoban, Çevre Politikası, İmge, 6. baskı, Ankara, Ekim 2009, s. 134.
11. <https://www.theguardian.com/environment/2021/feb/02/economics-of-biodiversity-review-what-are-the-recommendations> (erişim tarihi: 23.03.2021)
12. Living Planet Report 2020, WWF ve Zoological Society of London ortak raporu, s. 6, https://www.wwf.org.uk/sites/default/files/2020-09/LPR20_Full_report.pdf (erişim tarihi: 23.03.2021)

13. Gerardo Ceballos – Paul R. Ehrlich – Peter H. Raven, “Vertebrates on the brink as indicators of biological annihilation and the sixth mass extinction”, PNAS, 16 June 2020, vol. 117, no.24, <https://www.pnas.org/content/pnas/117/24/13596.full.pdf> (erişim tarihi: 01.04.2021). Konuya ilişkin ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz: Elizabeth Kolbert, The Sixth Extinction – An Unnatural History, MacMillan USA, 2015.
14. Bknz: James Lovelock, La Terre est un être vivant – L’hypothèse Gaïa, Flammarion, 1993.
15. https://en.wikipedia.org/wiki/James_Lovelock#cite_ref-jan06_lovelock_38-0 (erişim tarihi: 23.03.2021)
16. <https://web.archive.org/web/20060408121826/http://comment.independent.co.uk/commentators/article338830.ece> (erişim tarihi: 23.03.2021)
17. Bazı örnekler için bkz: Fransa Anayasası Başlangıç (Çevre Şartı); Irak Anayasası md. 33(2); Nepal Anayasası Kısım 4, Bölüm 35(5); Sudan Anayasası Bölüm 11(1).
18. Ahmet Atıl Aşıcı, “Sürdürülebilir Yaşam İçin Bir Dönüşüm Önerisi: Yeşil Yeni Düzen”, in Yeşil Ekonomi, ed: Ahmet Atıl Aşıcı – Ümit Şahin, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 105.
19. Bknz: https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal_en (erişim tarihi: 23.03.2021)
20. Bknz: <https://joebiden.com/climate-plan/> (erişim tarihi: 04.04.2021)
21. Bknz: <https://eciu.net/netzerotracker> (erişim tarihi: 04.04.2021)
22. Ülkelerin iklim değişikliği karşısındaki politikalarını takip eden Climate Action Tracker’ın ülke raporu için bkz: <https://climateactiontracker.org/countries/turkey/> (erişim tarihi: 04.04.2021)
23. Benzer yönde bir çağrı metni TEPAV, IPM ve IKV tarafından kaleme alınmış ve yayınlamıştır. Bknz: https://www.tepav.org.tr/upload/mce/2021/degerlendirme_notu/turkiye_yesil_donusume_uyumda_gec_kalmamali.pdf (erişim tarihi: 04.04.2021)
24. James R. May – Erin Daly, Dünyada Çevresel Anayasalcılık (çev: Tolga Şirin – N. Umut Orcan), Ekoloji Kolektifi, İstanbul, 2018, s. 26.
25. Ekvador Anayasası’nın nasıl doğa hakları konusunda bir örneğe dönüştüğüne dair bkz: Maria Akchurin, “Constructing the Rights of Nature: Constitutional Reform, Mobilization, and Environmental Protection in Ecuador”, Law and Social Inquiry, Vol. 40, Issue 4, Fall 2015.
26. Tolga Şirin, “Yeni Bolivya Anayasası Üzerine Bazı Notlar”, s. 31.
27. Vandana Shiva, Yeryüzü Demokrasisi, BGST Yayınları, İstanbul, 2010, s. 254.
28. <https://www.legifrance.gouv.fr/contenu/menu/droit-national-en-vigueur/constitution/charte-de-l-environnement> (erişim tarihi: 24.03.2021)
29. Bu konudaki bazı örneklerle ulaşmak için bkz: Serkan Köybaşı, “Yeni Bir Anayasal Hak Öznesi Olarak Hayvan – II”, Anayasa Hukuku Dergisi, Cilt 7, Sayı 14, Yıl 2018, ss. 394-395.
30. Bknz: Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (UNFCCC) Raporu: “Considerations regarding vulnerable groups, communities and ecosystems in the context of the national adaptation plans”, <https://unfccc.int/sites/default/files/resource/Considerations%20regarding%20vulnerable.pdf> (erişim tarihi: 04.04.2021)

Dr. Serkan Köybaşı anayasa hukukçusu ve Bahçeşehir Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nde öğretim üyesidir.